

Barbara Gronau a Alice Lagaay

[...]

POJMOVÁ POLE

Co označují v jednotlivých oborech pojmy jako „performativita“, „performance“, „performativní“?

Celý okruh pojmů k performativitě je odvozen z anglického podstatného jména *performance*, který označuje „provedené“ i „předvedené“ jednání. Již to naznačuje určité skryté rozdvojení tohoto pojmového pole. „Performativním“ se totiž na jednu stranu míní výkonnost, efektivita a úspěch. Používá se jako označení a popis tvorby významů, tělesných norem, sociálních identit, právních forem, nárůstů ekonomické hodnoty nebo motorizovaných výkonů a lze je s Jonem McKenziem právem chápat jako soudobý výkonnostní dispozitiv.¹ Zároveň ale etymologie odkazuje na divadelní dimenzi pojmu, s ohledem na niž se naše jednání odehrává za specifických situačních podmínek, totiž za stavu *live* přenášené interakce osob, kteří si vůči sobě počínají z pozice společenských rolí, a pro sebe i před sebou navzájem se tak stavějí na scénu. Teprve tato dimenze (znovu-)předvedení umožňuje nastolení smyslu — totiž tím, že jej stále znovu oživuje a zároveň posouvá v permanentně nových pomíjivých historických konstelacích.

Performativitou se tak míní procesy sociální, kulturní, ekonomické, politické a estetické konstituce skutečnosti, které jsou ukotveny v (kolektivním) jednání subjektů. Souběžně s průzkumem performativity se subtilně a charakteristicky mění i představa jednajícího subjektu. Vyhroceně řečeno: Jednající subjekt už víceméně není možné chápat jako suverénní v tradičním smyslu (resp. sama suverenita podléhá dekonstrukci), protože není izolovaný ani autarkický, nýbrž představuje součást komplexního systému jednání a významů, jenž je výsledkem sítě znaků, bohatého souboru gest, které tu byly již před ním, od počátku subjekt spoluutvářely a přesahují jeho hranice. Současně tu ale existuje jistý hrací prostor pro subverzi systému, tedy

1 McKenzie, Jon: *Perform or Else. From Discipline to Performance*. Routledge, London — New York 2001.

pro tvoření nového a pro individualitu. Z hlediska performativity je však k dosažení cílených transformací vždy zapotřebí kolektivu subjektů (aktérů a recipientů) a uvedené transformace nikdy samy o sobě nepodléhají plné kontrole. Uvažovat v paradigmatu performativity totiž také znamená brát konceptuálně v potaz dimenzi kontingence, nepředvídatelnosti a náhody.

METODY

Jak se pod vlivem výzkumů k performativitě proměnily oborové koncepty a metody?

V teatrologii způsobil zájem o performativitu v první chvíli obrat k filozofickým pojmům typu událost, materialita, stopa atd., a díky tomu se obor významným způsobem otevřel. Navíc pojem performativity podnítl zájem o formy vystoupení, které se neopírají o text, jako je například Performance art nebo takzvané postdramatické divadlo. Tyto formy vystoupení znovu o krok přiblížily zhroucení etablovaných hermeneutických a sémiotických analytických modelů („Jaké významy drama obsahuje? Které z nich se nacházejí i v představení?“) a perspektiva performativity umožnila metodicky oddělit dimenze představení od dimenzí inscenace. Namísto uměleckých záměrů a významů pronikla do centra sama událost představení: vnímání atmosféry prostoru, smyslové počítky a afekce, tělesná přítomnost aktérů, časové dynamiky typu prchavost, rytmičnost atd. Kromě toho se do centra přesunula kolektivní sociální dimenze představení: Kdo jedná — jak — v jakých rolích — a jaké to působí efekty? Jak je každé jednotlivé představení ustaveno a ovlivněno svým (zdánlivě tak pasivním) publikem? A jaké má každé představení sociální a politické efekty, v jaké míře je (současně se mnou, divákem či divačkou) součástí společenské konstelace? Myšlení performativity vyžaduje v určité míře odlišné vědecké sebeporozumění, neboť pobízí k argumentaci s oporou ve vlastních prožitcích a vjemech, jež jsou ukotveny v pomíjivém kolektivním dění. V každé analýze je nutno brát v potaz a začlenit do popisu i element „událostnosti“ a vztahovosti.

V tom možná tkví pozoruhodný rozdíl, pokud jde o důsledky performativity pro teatrologii a pro filozofii. Zatímco totiž v teatrologii je tendence deskriptivně reflektovat na dojmy z představení získané z individuální divácké perspektivy, ve filozofii není tento postoj ničím novým. Minimálně od Descarta je myšlení vázáno na individualitu myslícího subjektu. U performativního akcentu spočívá výzva pro filozofii spíše v důsledném zreflektování fundamentální relativity subjektu pro její pojetí „pravdy“ nebo „věděni“ obecně. Opět vyhroceně: Pokud je lidská realita spolustavována výpovědními akty, pak ani filozofický diskurz nepodává objektivní popis světa z privilegovaného odstupu. V jistém ohledu tím je poněkud podlomen tradiční nárok filozofie na formulaci „pravd“. Není totiž separovaná ani povznesená, nýbrž je součástí světa a podílí se také na jeho průběžné konstituci — takže není nezaujatá, hodnotově neutrální, není to prázdná nádoba, kterou stačí naplnit poznatky. V tomto smyslu požadoval performativní obrat od filozofů dosažení nové úrovně sebekritické reflexe. S novou průrazností přitom vyvstávají otázky: Co vlastně dělám, když filozofuji? Ke komu se filozofie obrací? Jakých médií využívám k myšlení? Jakou mediální strukturu má myšlení jako takové? Jaké jsou důsledky této mediality? Jakým způsobem forma mého vyjadřování mění obsah mého poznání? Všechny tyto otázky

navozují stále vyšší vnímavost pro situovanost filozofického diskurzu, který si proto také ostřeji uvědomuje vlastní teatrální a performativní dimenze.²

NEGACE

Kde leží „ruby performativity“?

Díky performativnímu obratu se vědy o duchu a o kultuře zaměřily především na činnosti produkování, vyrábění a tvoření a postavily do popředí „člověka-tvůrce“ a „člověka-generátor“. Čistě generativně myšlený pojem jednajícího subjektu ale zůstává „na jedno oko slepý“, protože performativně může působit nejenom jednání, ale i rezignace na jednání. Do jaké míry mohou procesy nečinnosti a vynechání generovat performativní efekty? Otázka, jaký je podíl pasivity na konstituci sociálních skutečností, představuje pro teorie performativity klíčovou figuru. Vede nás k oněm odvráceným stránkám či rubům, které snadno vypadnou ze zorného pole takového zkoumání performativity, které zůstává fixováno na úspěch: do ohniska zájmu se pak dostává nejenom konání, ale i nekonání,³ nejenom výkon, ale i odstoupení,⁴ nejenom úspěch, ale i kapitulace či ztroskotání, a nejenom kreativní, ale i destruktivní stránky performativity,⁵ a to vše má svou performativní sílu.

Všechny tyto „ruby“ performativity lze pěkně předvést na příkladu hlasu. Lidská schopnost hovořit v sobě zahrnuje nejenom možnost vyjádřit se hlasem, tj. tělesně vyprodukovat určité druhy zvuků, ale také povědomí o tom, kdy a jak se má člověk hlasové aktivity zdržet. Divadlo o dramatickém potenciálu a performativním účinu mlčení a ticha samozřejmě ví odedávna. Mlčenlivé dimenzi však stále větší pozornost v poslední době věnuje i filozofie.⁶ Z podstatné části za to vděčí teorii performativity. Řečová rytmika — podmínka možnosti akustické srozumitelnosti — totiž nespočívá jen čistě fenomenálně ve vzájemné souhře znělých tónů a krátkých přerušení nebo delších odmlk. Také na sociální rovině je sledován a slyšen jen ten, kdo je schopen vedle artikulace vlastních názorů také v určitých situacích mlčet. Lépe řečeno, k umění „dobré“ artikulace patří i to, že člověk pozná, kdy, kde a jak se držet zpátky. A kromě

-
- 2 O probíhající nové reflexi komplexní souvislosti mezi filozofií a divadlem, resp. performancí, svědčí mj. množství publikací, interdisciplinárních výzkumných projektů a organizačních sítí vzniklých v několika posledních letech. Zvláště vyzdvihnout zaslouží (a) projekt *Philosophy-on-Stage* se sídlem ve Vídni (www.univie.ac.at/performanz), (b) práce sdružení *Expedition Philosophie e.V.* a jeho probíhající projekt *Soundcheck Philosophie* (www.soundcheck-philosophie.de) a (c) mezinárodní kontaktní síť www.performance-philosophy.ning.com. V roce 2014 navíc u nakladatelství Palgrave Macmillan začala vycházet ediční řada *Performance Philosophy* (eds. Laura Cull, Alice Lagaay a Freddie Rokem).
- 3 K tomu viz Gronau, Barbara — Lagaay, Alice (eds.): *Performenzen des Nichttuns*. Passagen-Verlag, Wien 2006.
- 4 Gronau, Barbara — Lagaay, Alice (eds.): *Ökonomien der Zurückhaltung*, transcript-Verlag, Bielefeld 2008.
- 5 Lagaay, Alice — Lorber, Michael (eds.): *Destruction in the Performative*. Rodopi, Amsterdam — New York 2012.
- 6 Viz např. Markewitz, Sandra (ed.): *Jenseits des beredten Schweigens. Neue Perspektiven auf den sprachlosen Augenblick*. Aisthesis-Verlag, Bielefeld 2013.

toho patří ke specifickým a k rizikům mluvené řeči, že dochází k přerokům, jazykovým proviněním, nedorozuměním a dalším nepředvídatelným a nezamýšleným příhodám. Ve všední komunikaci jsme zpravidla navyklí podobné omyly přeslechnout, aby se nepřerušil tok (ne-)porozumění. Konečně pak se na fenoménu moci lidského hlasu ukazuje, že dokáže konstruovat svět nejenom v „pozitivním“ smyslu, tj. budovat mezi lidmi komunikační mosty, ale že silou své afektivity dokáže být i násilnický a destruktivní.⁷ „Ruby“ performativity tedy již dávno nejsou skutečně skrytými ruby: teoretikové performativity se jich chopili a našli v nich přínos pro rozšířenou teorii performativity.

Jakkoli ale může být toto rozšíření oprávněné a nezbytné, nutno konstatovat, že stočení pozornosti k „negativní“ stránce performativity (mlčení, latence, pasivita, destrukce atd.) nastoluje pojmový problém. Kontury konceptu, původně vcelku zřetelné, se tím zamlží: projevená i neprojevená řeč, aktivní i pasivní, konstruktivní i destruktivní aspekt lidského jednání — všechno má být najednou prozkoumáno z hlediska materiality a efektivity, vše je najednou zahrnuto v pojmu performativity, „p-závorka“ už nic nevyklučuje a nic nenechává nedotčeno. Teoretiky performativity to staví před zvláštní dilema. Buď tuto oscilaci teoretického zaměření přijmeme a nadefinujeme nyní myšlení performativity jako procesuální a dynamický pohyb mezi pozitivními i negativními přístupy k performativním fenoménům — anebo (možná ještě slibněji) se myšlení performativity zradikalizuje k výzvě snést tlak rozporu. Co by to mohlo znamenat?

Podobný problém popisuje v přednáškách k „neutru“ Roland Barthes: dlouholeté zaměření na všudypřítomnou významonosnost znaků ho uvádí do stavu, kdy dychtí po bezvýznamnosti, po prostoru neutra. Je nutno osvobodit se od násilí slov, která vše určují, a vytyčit prostor mimo definiční přístupy.⁸ Samozřejmě tato touha musí zůstat utopickou: jakmile něco poznáme jakožto něco, již to je určeno, a tedy změněno, takříkajíc vyzdviženo z prostoru neutra. Barthes definuje paradigma jako „protiklad dvou virtuálních termínů, z nichž jeden aktualizují, abych mohl mluvit, abych mohl vytvořit smysl“⁹ — a neutrum je pro něj „to, co hatí paradigma“. U obsahu performativní teorie máme svým způsobem co do činění s paradigmatickým, které se zhatilo samo a v němž je protikladný termín, který měl v aktu aktualizace podle pravidel původního konceptu zůstat latentní (ticho, nečinění, destrukce atd.), akceptován jako aktivní součást performativity: mlčení mluví, nečininnost provokuje, nic už není skutečně latentní, protože latence působí. Pojem performativity se tak sám zneutralizoval.

[...]

Z: Barbara Gronau a Alice Lagaay: „...die Einladung, Widersprüchliches zu ertragen...“. *Schlaglichter auf den performative turn in Philosophie und Theater/wissenschaft*. In: Jörg Sternagel — Dieter Mersch — Lisa Stertz (eds.): *Kraft der Alterität — Ethische und ästhetische Dimensionen des Performativen* (Transcript, Bielefeld 2015, s. 23–34, zde s. 25–30) přeložil Martin Pokorný.

7 Viz např. Hermann, Steffen K. — Krämer, Sybille — Kuch, Hannes (eds.): *Verletzende Worte: Die Grammatik sprachlicher Missachtung*. transcript-Verlag, Bielefeld 2007.

8 Viz Barthes, Roland: *Le Neutre: Cours au collège de France (1977–1978)*. Seuil, Paris 2002.

9 Tamtéž, 1. přednáška.